

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 990. YILINDA YUSUF HAS HACİB VE ESERİ
KUTADGU BİLİĞ BİLDİRİLERİ

26-27 Ekim 2009

Ankara, 2011

KUTADGU BİLİĞ'DE YAZIL- FİİLİ İLE ŞEKİLLENMİŞ DEYİMLER HAKKINDA

Peter ZİEME *

Özet

Türk edebiyat tarihinde mühim bir rol oynayan *Kutadgu Bilig*'de geçen deyimlerin araştırılması ancak büyük bir proje çerçevesinde gerçekleştirilebilecektir. Bildirimde bir örnek olarak *yazıl-* fiilinden türetilmiş sözcükleri ve aynı fiille şekillenmiş deyimleri *Kutadgu Bilig*'den toplanmış ve bununla birlikte Eski Uygurca metinlerinden tanınmış malzeme esasında oluşturulmuş bir inceleme olarak sunmak hedefi vardır.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Karahanlı Türkçesi, Deyimler, Eski Uygur Türkçesi.

ABOUT THE IDIOMS FORMED WITH THE VERB YAZIL- IN KUTADGU BILIG

Abstract

A research on the idioms in *Kutadgu Bilig*, which played a great role in the history of Turkish literature, can only be conducted within the framework of the grand project. This statement aims at providing a survey which is conducted through collecting the words derived from the verb *yazıl-* (as an example) and phrases formed with the same verb from *Kutadgu Bilig* and examples are found in the texts written in Old Uyghur Language.

Keywords: *Kutadgu Bilig*, Qarakhanid Turkic, Yusuf Khas Hajib, Idioms, Old Uyghur Language.

Eski Uygurca metinlerde *yazıl-* fiili çok seyrek geçen bir kelimedir. Şimdiye kadarki sözlüklerde Eski Uygurca metinlerden tanınmış örnekler yer almaz, ancak Gerard Clauson sözlüğünde *Kutadgu Bilig* ve daha sonraki metinlerden örneklere yer

* Freie Universität

verir.¹ Öte yandan Marcel Erdal hem *Kutadgu Bilig*'den hem de Uygurca metinlerden tanıklar nakletmiş ve bunları izah etmişti.² Bundan başka *yaz-* ve *yazıl-* fiilleri Türk dillerinden bazısında tanınır.

İlk olarak *yazıl- ögir*-³ ikili fiili, *yazıl-* fiilinin *ögir-* “sevinmek” manasında kullanıldığını açıkça gösterir. Stockholm'da muhafaza edilmekte olan bir Āgama metninde bundan türetilmiş *ögirdür- yazıltur-* şeklini de bulmaktayız.⁴ Bu kelime, Xuanzang'ın yaşamöyküsünde de geçer, mesela: *ärinju yazılıp*,⁵ *[är]tinju yazılıp*,⁶ *äsidiip [ärinju] yazılıp*.⁷ Bu fiil Çince *le 樂* “sevinmek” sözünün tercümesidir. K. Röhrborn Eski Uygurca *yazıl-* fiilini isabetlice “sich erleichtert fühlen”⁸ şeklinde tercüme etti.⁹ Mevcut olan örnekleri zikrettikten sonra *yazıl-* fiilini ihtiva eden ve henüz neşredilmemiş birkaç metni incelemek istiyorum.

Sorunlu olan ve okunuşu açık olmayan iki örnekle başlıyorum:

1) Yeni Mogao buluntuları arasındaki B 159 numaralı metni Zhang Tieshan neşretti.¹⁰ Onun çevriyazısında *amranmamış yazılmamış* şekli geçer. Umumiyetle Āgama tercümeleri Çince metne titizlikle bağlı olduğu için ve bu yerde Çinceye göre *yōu bēikū nǎo 憂悲苦惱*, yani “kaygu” manasını taşıyan dört kelimenin karşılıkları eksik olduğu için Uygurca tercümesi bu noktada biraz şüpheli kalmaktadır, ancak Zhang Tieshan'ın okuyuşuna göre *amranmamış yazılmamış* ifadesi Çince *xīn bùyuè yù 心不悅豫* sentagmanın karşılığı olabilir ve dolayısıyla *yazıl-* fiili “memnun olmak” anlamını taşıyabilir.¹¹

2) Daha hangi konuya dair olduğu tespit edilememiş Eski Uygurca bir şiir metninde¹² zikredeğim pasaj bulunur. Çince tomar kesilip Uygurca metin için yeni küçük bir kitap hazırlandı, fakat tomarın yarısının mı kullanıldığını yoksa aşağıda incelenen metnin yarısı kayb olduğu için mi bu kitapta yer almadığını şu anda bilmemekteyiz. Demek ki metnin noksan yerlerinde¹³ ya çok az veya birer satırın tam yarısı eksik olduğu için epeyce metin eksiktir. Fakat bu metin zikrettiğim sebeplerle iç aliterasyonun göze çarpan güzel örneklerindedir.

1 ED 987 a.

2 OTWF 685: *yaz-ıl-* “to be or get relaxed or unattached”, from *yaz-* “to untie, dissolve”.

3 *yazılmakı ögirmäki Shōgaito* 1982 3, p. 207, 16.

4 Hedin 21.

5 HT VI, 282.

6 HT VI, 460.

7 HT VII, 934.

8 Gevşekçe hissetmek ?

9 Röhrborn HT VII.

10 Zhang TieshanMinzu yuwen 2003/1. Bu metin Çince T. 100, 422a-423b bölümün tercümesidir.

11 *ärür ärsür m(a)ña amranguluk ötrü uyur tuggalı mänij köñül-üm[tä] amranmamış yazılmamış m(a)ña amranguluk ärmâz-i ärsür. m(a)ña küsängülük ärmâz m(a)ña ögülik [ärmâz] = 是我愛者 (T0100_02.0423a14) 則能生我憂悲苦惱。心不悅豫非我愛者非 (a15) 我所欲。非我所念。於斯等邊 shì wǒ 'àizhē zé nèng shēng wǒ yōu bēikū nǎo. xīn bùyuè yù fēi wǒ 'àizhē fēi wǒ suǒ yù. fēi wǒ suǒ niàn*

12 Ch/U 6885 (T II S) recto: chin. Text T. 262, Vol. IX, 50c9-51a4, vgl. BT VI, S. 99; verso: kurziv Uygur yazısıyla yazılmış bir metin.

13 Burada noksan yerleri üç nokta gösterir.

[...] 28 -ča	
māngü māñi-čā	ebedî üsmut gibi
turkaru toŋa-[ča]	ezeli haz gibi
[...]	?
[sezigsiz (?)] 29 sävinč-čā [...]	sevinç gibi
yapı yazılı	ova (?) üstü açık
tolpı tükā[...]	bütünü [...]
[...] 30 čig	?
kaşı katgug közlüg-kā	kaşı sıkıştırılmış gözüyle adama
kö[...] 31	?
kara bulit-takı yašin kara	buluttaki yıldırım
karaŋgu ä[vtäki ...]	karanlık ev[deki ...]
[...] 32 yičün kalkan	[...] mor kalkan
say-takı sakıg-ča .	yabandaki serap gibi
[ ] 33 kūsādü savıdu	[...] dileyip [...]
ködütü körklänü ul[ ] 34 körgü-čā yükseliş güzelleşip [...]	görünce
kutum buyan-ım kurug kūsü[...]	kutum ve sevabım kuru [...]

3) Fakat üçüncü örnekte “haz almak; gülmek” manalı *yazı/-* fiili bir kaç kere geçer. Metin¹⁴ mensur yazılmış Buddhist bir hikâyedir. Buddha'nın Śāriputra ve Maudgalyāyana adlı iki öğrencisi bu metinde Kolita ve Upaṭiṣya denilen eski isimlerle zikredilmiştir. Her ikisi dünya nimetlerini terk edip rahip olmaya uğraştılar. Hakikati aramak onların en yüksek maksadıdır.

Şimdi bu hikâyenin bir parçasına daha ayrıntılı bakmak gerekir. Metin aşağıdaki gibi okunabilir:

atasınıŋ savın äšidip beš yüz titsiläri ²*birlä ol kuvrag-ka bardı, xan yanın-ta*
*tegi*³*lär olurmış ärti, purokidi ornın-ta olurdı,* ⁴*tiši braman ymä u[pa]diši oğluŋa*
inčä tep ⁵*tedi :*

bimbasari xan körünčijä barmadı, m(ä)n ⁶*ymä barmazm(ä)n, s(ä)n bargıl*
oglum! ⁷*bilgälär ornın-ta olurgıl tep* ⁸*tedi :*

upadiši ymä atasınıŋ ⁹*savıŋa beš yüz titsiläri birlä* ¹⁰*kuvragka kältilär,*
*tegi*¹¹*lärig elgin örü kötürüp törülädi barčata uluŋı* ¹²*bilgälär ornın-ta olurdı ikinti*
ornın-ta ¹³*altun tayakan urdı : anta kim bilgälär* ¹⁴*bar ärtilär ärsär, olar barča [käl]*
ip [aya]dılar ¹⁵*ağırladılar koliti braman urıg alku bilgä* ¹⁶*lär ağırlamışın arduk*
[taŋ]lap anı utru ¹⁷*körür ärdi, upadiši ymä bilip körüp tap* ¹⁸*ladı, ötrü a[ŋ] magat*

14 Mainz 708 (T III M 194).

eldäki bodun ol ¹⁹körünçintä artok yazıltular ögirti sävinti²⁰lär ırladılar büdidilär, barça kişi yazıltı²¹lar ol iki braman ıruları näy yazılmatı ²²olarını körüp magat kántıglär in[çä t]ep ²³teşdilär: ol iki braman ıruları artuk ²⁴tümgä mürki biligsiz lär ol, azu [ulug] ²⁵taloy ögüz tæg täriñ bilgä biliglilär ol ²⁶anı üçün bo körünçtä näy yazılmadılar ²⁷tep tedi. ançata ken kuvrag adıltı ötrü ²⁸bo iki ırılar birlä tägişip koliti upadı²⁹ş[i]ka] ayıtdı tözünlär bo körünç körüp ³⁰köñülüy yazıltı] mu [u]padişi inçä tep ³¹tedi : körünç kim kördi[lä]r ol taplar ärki. ³²[yok] kurug artaguçi t(a)varıg körüp nätägin ³³[al]ayın nä köñülin taplayın tep tedi. ³⁴ötrü upadişi kolitika ayıtdı: säniñ ³⁵köñülüy yazıltumu tep koliti inçä tep ³⁶tedi : bo kuvragı tüsämiş tül tæg körtüm ³⁷suv üzäki köpik tæg muna kya artagu³⁸luk turur anı körüp nätäg yazılayın tep ö³⁹rü ikigü inçä tep teşdilär: nomka kirälim ⁴⁰köñülümüz ätöz mäñisiñä idi unamaz, köni verso⁰¹ nomka kirip katglanalım tugmak yiltizin ⁰²üzälim tep tedi.¹⁵

Bu metindeki örnekler, yazıl- fiilinin “haz almak” manasında kullanıldığını gösterir.

Bunları iki gruba bölebiliriz.

Birinci bölüm:

Tümleçsiz yazıl- fiili:

artok yazıltular ögirti sävinti²⁰lär ırladılar büdidilär

kişi yazıltı²¹lar

näy yazılmatı

näy yazılmadılar

nätäg yazılayın

İkinci bölüm:

köñül tümleciyle yazıl- fiili:

³⁰köñülüy yazıltı] mu

säniñ ³⁵köñülüy yazıltumu

İkinci grubun örnekleri yazıl- fiilinin manasının “gevşetilmek”ten > “sevinmek”e nasıl değiştiğini açıkça gösteriyor. Yani “gönlü” gevşetildiği zaman adam rahatça davranabilir ve sevinmeyi düşünebilir.

15 He seated himself on the throne of the highest sages. He hit with a golden stick on the second throne. Wherever sages were, they came and praised him. When he saw that all the sages praised the Brahmana son Kolita, he was much astonished. Upatişya realized it and saw it in joy. Then the people in Anga Magadha, when they saw him, they all rejoiced, they sang and danced. All people rejoiced. Only the two Brahmana sons did not rejoice.

When the people of Magadha saw these two (not rejoicing), they spoke each other: “These two Brahmana sons are very stupid and foolish. As if they were in the possession of deep knowledge, they did not rejoice at the feast.

After that the parish dispersed. Later the two lads met. Kolita asked Upatişya: “Noble man, when you saw the feast, did your heart rejoice?” And Upatişya said: “Those who saw rejoiced. But when one sees empty decaying goods, why should one take it? Why should one have joy in it?” Thus he said. Then Upatişya asked Kolita: “Has your heart rejoiced?” Kolita answered thus: “I saw the community like a dream, like foam on the water, it is transitory. Thus seeing it, how should I rejoice?” Both said: “We want to enter into the teaching, our hearts do not like the joy of the body. Let us enter into the teaching and let us strengthen ourselves. We want to break the root of the birth.”

Şimdi *Kutadgu Bilig*'in örneklerini incelemeye geçelim.

1) Çiçeklerin açılması söz konusu olursa, şair *yazıl-* fiilini kullanır. Bununla ilgili şu örnekler var:

0070. tümen tü çéçekler yazıldı küle
yıpar toldı kâfûr ajun yıd bile
0118. yağa tursu yağmur yazılsu çéçek
kurımış yığaçtın salınsu küjek
3212. yağız yér yaşıl suw yaraştı bile
ara miñ çéçekler yazıldı küle

2) Öte yandan *tügün* söz konusu olduğunda, fiil temel manasıyla kullanılmıştır. Örnekler şunlardır:

0150. bilig bérdi yalñuk bedüdi bu kün
ukuş bérdi ötrü yazıldı tügün
4029. men emdi ayayın eşitgil ögün
sen ögren yazılsu saña bu tügün
4756. sewindi tédükte sasıtur söker
yazıldı tédükte buşup kaş tüger
5817. idi yakşı aydıñ bu sözler bu kün
yazıldı maña bu tügülmüş tügün
5888. bayattın maña çın 'atâ sen bu kün
seniñdin yazıldı kamuğ berk tügün
6337. ol itti işin kör kutuldı bu kün
biziñ iş ne erki yazılmaz tügün
6612. biliglig yazılmaz sakınçın tügük
biligsiz sewinçin küler katğura

3) Fiilin başka manaları:

2685. yazıldı ajunka anı tırgüsüz
eşitti tüzü halk anı örtgüsüz

6340. sakınç kıldı kaç kün bu ögdülmiş
keçürdi bu kadğu yazıldı kaşa

Sonunda “haz almak” ile ilgili terminolojiye dair birkaç not ilave etmeliyiz. Bu çerçeveye *säv-in-*, *ögir-*, *mähilä-*, *kalaşur-*, *komi-* vs. fiiller girer. Bununla birlikte “Wortfeld” teorisine göre herhangi bir terminoloji ayrıntılı ve dikkatle incelenmelidir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- BT VI: Schmitt, Gerhard / Thomas Thilo in Zusammenarbeit mit Taijun Inokuchi, 1975: *Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente*. Bd. 1.
- DANKOFF, Robert, 1983: *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago-London.
- ED : CLAUSON, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Hedin 21. İsveç – Stockholm’da korunan, S. Hedin’ce bulunan Eski Uygurca metinler.
- HT VI: ÖLMEZ, Mehmet: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie*. VI. (In Vorbereitung).
- HT VII: RÖHRBORN, Klaus 1991: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie*. VII. Wiesbaden. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 34,3).
- KB: ARAT, Reşid Rahmeti, 1947: *Kutadgu Bilig, I, Metin*, TDK, İstanbul.
- OTWF: ERDAL, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden.
- Shōgaito Masahiro, 1982: *Uigurugo, Uigurugo bunken no kenkyū I, “Kannonbunkyō ni fusawashii sanpen no Avadanā oyobi agonkyō ni tsuite*, Kobe 1982.
- T. : 大正新脩大藏經 Taishō shinshū daizōkyō (hrsg. von Takakusu Junjirō & Watanabe Kaigyoku), Tōkyō 1924-1935.
- Zhang Tieshan: Minzu yuwen 2003/1.